

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΔΙΑΔΟΣΗΣ ΙΠΠΟΚΡΑΤΕΙΟΥ
ΠΝΕΥΜΑΤΟΣ (ΕΔΙΠ)

17^ο ΣΥΜΠΟΣΙΟ

ΙΑΤΡΟ-ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ
ΤΩΝ ΠΑΝΔΗΜΙΩΝ - ΕΠΙΔΗΜΙΩΝ ΑΠΟ
ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ ΜΕΧΡΙ ΤΗΝ COVID-19

ΤΟΜΟΣ 17^{ος} - Α

Επιμέλεια έκδοσης:
Π.Ν. Ζηρογιάννης
Ε. Βογιατζάκης

ΑΘΗΝΑ 2022

Π.Ν. ΖΗΡΟΓΙΑΝΝΗΣ, Ε. ΒΟΓΙΑΤΖΑΚΗΣ

ΙΑΤΡΟ-ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΩΝ ΕΠΙΔΗΜΙΩΝ
ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ ΜΕΧΡΙ ΣΗΜΕΡΑ

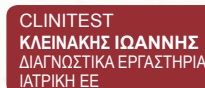
Τόμος 17^{ος} - Α

ΑΘΗΝΑ 2022

Ο Τόμος των Πρακτικών
είναι ευγενική χορηγία των:

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΑΤΤΙΚΗΣ

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΔΙΑΔΟΣΗΣ
ΙΠΠΟΚΡΑΤΕΙΟΥ ΠΝΕΥΜΑΤΟΣ

*Ιατρο-Κοινωνικές Διαστάσεις
των Πανδημιών - Επιδημιών
από την Αρχαιότητα Μέχρι την Covid-19*

Τόμος 17^{ος} - Α

Επιμέλεια έκδοσης:

Π.Ν. Ζηρογιάννης

Ε. Βογιατζάκης

Αθήνα, 2022

**ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ
ΚΑΙ ΟΡΓΑΝΩΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ**

Πρόεδρος: **Π.Ν. Ζηρογιάννης**
Αντιπρόεδρος Α': **Αθ. Διαμαντόπουλος**
Αντιπρόεδρος Β': **Γ.Λ. Δαΐκος**
Γ. Γραμματέας: **Ε. Βογιατζάκης**
Ειδ. Γραμματέας: **Λευκοθέα Σάββα**
Ταμίας: **Μωρίς Ριχάνα**
Έφορος Δημ. Σχέσεων: **Α. Πολυδώρου**
Μέλη: **Κ. Βαγιανός**
Ε. Κουμαντάκης
Αναπληρωματικά Μέλη: **Δ. Παπαντωνάτος**
Ι. Υφαντόπουλος

Εικόνα εξωφύλλου:

Η αποτύπωση του λομού στην Αρχαία Αθήνα, όπως τη φαντάστηκε ο Φλαμανδός ζωγράφος Μίκαελ Σβίρτς, το 1962

Οι εφημερίδες ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ, ΤΑ ΝΕΑ, ΤΟ ΒΗΜΑ, έχουν δώσει την έγκριση χρήσης Αρχαιακού υλικού, για τα κείμενα που περιλαμβάνονται στον παρόντα 17ο Τόμο Πρακτικών της ΕΔΙΠ, ο οποίος διατίθεται δωρεάν στους γιατρούς. Η άδεια ΧΡΗΣΗΣ είναι στο όνομα του κου Π.Ν. Ζηρογιάννη

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΤΟΜΟΣ 17^{ος} - Α

Στόχοι της ΕΔΙΠ	9
Συμμετέχοντες	11
Προλόγος	15
<i>Πάνος Ν. Ζηρογιάννης, Ευάγγελος Βογιατζάκης</i>	
Επιστροφή στον Ιπποκράτη	31
<i>Φώτης Παυλάτος</i>	
Οι επιδημίες ως ανθρωπολογικό γνώρισμα στην ιπποκρατική ιατρική και ήθικη	37
<i>Νικόλαος Α.Ε. Καλοσπύρος</i>	
Πανδημίες και δεισιδαιμονίες	57
<i>Έφη Πουλάκου-Ρεμπελάκου</i>	
Η ιστορική αναδρομή των πανδημιών στην ανθρωπότητα	67
<i>Ευγένιος Εμ. Κουμαντάκης, Κατερίνα Π. Παππά</i>	
Ανταλλαγή επιδημιών μεταξύ νέου και παλαιού κόσμου	84
<i>Νέαρχος Γαλανάκης</i>	
Λοιμός των Αθηνών	92
<i>Μανώλης Ι. Παπαρηγοράκης</i>	
Λοιμός των Αθηνών: Ιστορική, Ιατρική και Φιλοσοφική Προσέγγιση	99
<i>Χρήστος Γιαπιτζάκης</i>	
Ο λοιμός των Αθηνών και η πνευματική επανάσταση του 5^{ου} αιώνα: Η παράλληλη γέννηση της Ιστορίας και της Ιατρικής ως Επιστημών ιδωμένες μέσα από τη «συνάντηση» Θουκυδίδη και Ιπποκράτη	106
<i>Νικόλαος Χρ. Κεραμάρης, Γεώργιος Λ. Πετρίκκος</i>	
Ο λοιμός του Ιουστινιανού (542 μ.Χ.)	125
<i>Νικόλαος Σταυρακάκης</i>	

Από τον λοιμό στον κορωνοϊό	138
<i>Δόξα Γ. Κοτζιά, Χάρης Β. Κατσαρδής</i>	
Κοινωνικοπολιτικές επιπτώσεις των Επιδημιών	
Το παράδειγμα της Πανώλης	154
<i>Στέφανος Ι. Γερουλάνος</i>	
Επιδημίες και Πανδημίες στη Λογοτεχνία	
Ενδεικτικές Αναφορές	183
<i>Γεράσιμος Α. Ρηγάτος</i>	
Το θέατρο στα χρόνια της πανδημίας.....	211
<i>Βάλτερ Πούχνερ</i>	
Ιατρο-Κοινωνικές Διαστάσεις των Επιδημιών	
από την Αρχαιότητα μέχρι Σήμερα	220
<i>Ιωάννης Πνευματικός</i>	
Ιατροκοινωνικές διαστάσεις των Επιδημιών-Πανδημιών	
από την Αρχαιότητα μέχρι τον SARS-COV-2.....	244
<i>Πάνος Ν. Ζηρογιάννης</i>	
Πρωτοβάθμια Φροντίδα Υγείας: Κοινωνικό όραμα	
υπέρβασης της πανδημίας COVID-19.....	436
<i>Θεόδωρος Ν. Σεργεντάνης, Ανάργυρος Δ. Μαριόλης</i>	
Προσωπικός γιατρός και κορωνοϊός	
Μια πανδημία δίχως τέλος	440
<i>Δημήτρης Κουναλάκης</i>	
Βιοηθικοί και ηθικοί προβληματισμοί σε μια πανδημία	
Η περίπτωση της COVID-19	452
<i>Στάθης Σταθόπουλος</i>	
Κορωνοϊός	489
- Αντιδράσεις Διεθνών Οργανισμών	
Προστασία Συνταγματικών Ελευθεριών, ανθρωπίνων δικαιωμάτων	489
- Κώδικας Ιατρικής Δεοντολογίας, Καραντίνα, Απομόνωση	
Γνωμοδότηση για την Καραντίνα και την Ιατρική Δεοντολογία	
του Συμβουλίου του Αμερικανικού Ιατρικού Συλλόγου	494
- Δημόσια Υγεία και Ανθρώπινα Δικαιώματα	
Περιοριστικά μέτρα. Δίκαιο Δημόσιας Υγείας.....	496

- Το «δικαίωμα στον αναπνευστήρα» εν μέσω πανδημίας. Κριτήρια για την επίλυση τραγικών ηθικών διλημμάτων Αρχές της προστασίας της ζωής, της ισότητας, της αναλογικότητας, της διαφάνειας	501
<i>Χάρης Πολίτης</i>	
Οικονομικές Επιπτώσεις των Πανδημιών	509
<i>Γιάννης Υφαντόπουλος</i>	
«Αρχή πάντων πόλεμος» ή πώς μια επιδημία άλλαξε τη θεραπευτική πρακτική	525
<i>Γεώργιος Μπαλτόπουλος, Θεόδωρος Κατσούλας</i>	
Η ελονοσία στη σύγχρονη Ελλάδα	543
<i>Κατερίνα Γαρδίκια</i>	
Η κοινωνική διάσταση της σύφιλης.....	555
<i>Μαριάννα Καραμάνου</i>	
Η επιδημία χολέρας του Λονδίνου αφορμή για τη γέννηση της σύγχρονης Επιδημιολογίας	559
<i>Θεόδωρος Δ. Μουντοκαλάκης</i>	
Η επιδημία της πανώλης στην Κέρκυρα το 1815-1816	571
<i>Δημήτριος Ανωγιάτης-Πελέ, Ιωάννα Αθανασοπούλου</i>	

Η επιδημία της πανώλης στην Κέρκυρα το 1815-1816

Δημήτριος Ανωγιάτης-Πελέ, Ιωάννα Αθανασοπούλου

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Είναι γνωστό ότι, από τις αρχές του 19^{ου} αιώνα, στο πλαίσιο της ευρύτερης βρετανικής αποικιοκρατικής υγειονομικής πολιτικής, εισάγονται αποτελεσματικά, για πρώτη φορά στον ελλαδικό χώρο, οι αρχές της προληπτικής ιατρικής. Όμως, παρά την οργάνωση των βρετανικών υγειονομικών υπηρεσιών, την αυστηρή υγειονομική νομοθεσία και την ύπαρξη του θεσμού των λοιμοκαθαρηθρίων και της καραντίνας, τα Επτάνησα δεν γλίτωσαν τις επιδημικές εκρήξεις, λόγω των μετακινήσεων, της αύξησης του εμπορίου και των συναλλαγών*, ιδίως με τις Αδριατικές και Ιόνιες ακτές καθώς και με την Ιταλία.

Η επιδημία της πανώλης στην Κέρκυρα, το 1815-16, αποτελεί την τελευταία ισχυρή εμφάνιση της νόσου στο νησί των Φαιάκων κατά τον 19^ο αιώνα, με οδυνηρά αποτελέσματα, ιδίως για τους κατοίκους της περιοχής της Λευκίμμης, στο νότιο τμήμα του νησιού. Η ιστορία της επιδημίας αναδύεται από τις μαρτυρίες της Βρετανικής Διοικητικής Αρχής των Επτανήσων**, μέσω των επίσημων Προκηρυγμάτων και Δηλοποιήσεων που εξέδιδε κατά τη διάρκεια της νόσου, προς αποφυγήν της διάδοσης της ασθένειας σε άλλες περιοχές του νησιού. Η αυστηρότητα των διαταγών της Διοίκησης προς τους κατοίκους αντανάκλα την έντονη ανησυχία των αρχών για τον περιορισμό της μετάδοσης της αρρώστιας καθώς και για την κατά γράμμα τήρηση του υγειονομικού πρωτοκόλλου για την πρόληψη της νόσου και τη θεραπεία των πληγέντων***.

Η ΠΟΡΕΙΑ ΤΗΣ ΑΣΘΕΝΕΙΑΣ

Η πρώτη μαρτυρία για την πανώλη στο νησί αναφέρεται στις 24 Δεκεμβρίου του 1815, στο Προκήρυγμα του στρατάρχη Ι. Κάμπελ, όπου επισημαίνεται ότι, εδώ και τριάντα ημέρες, εμφανίστηκε σε ένα μικρό χωριό της περιοχής της Λευκίμμης της Κέρκυρας

* Δ. Ανωγιάτης- Πελέ, Ι. Αθανασοπούλου, Μ. Μάνδουλα-Κουσουνή, Κ. Τσιάμης, «Ιατρο-δημογραφικά τεκμήρια των νοσημάτων των Ιονίων Νήσων κατά το 19ο αιώνα», Πρακτικά ΙΑ' Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου, Αργοστόλι 2019, Τ.ΙΙ, σελ. 477-493.

** Το νησί της Κέρκυρας παρέμεινε υπό την κυριαρχία των Γάλλων μέχρι το 1814 (Επτάνησος Πολιτεία) και τη σκυτάλη πήρε η Ιόνιος Πολιτεία υπό την κυριαρχία του Ηνωμένου Βασιλείου από το 1814 έως το 1864, ημερομηνία κατά την οποία πραγματοποιήθηκε η Ένωση των Ιονίων Νήσων με το ελληνικό κράτος. Στις 12 Ιουνίου 1814 αναλαμβάνει τη διοίκηση της Κέρκυρας η αγγλική Διοίκηση. Αρχικά τη διοίκηση των Νησιών ασκεί ο στρατηγός Κάμπελ ενώ στα 1816 αναλαμβάνει ύπατος Αρμοστής ο Θωμάς Μαίτλαντ.

*** ΓΑΚ-Αρχεία Νομού Κέρκυρας, αρχειακή σειρά «Γάλλοι Αυτοκρατορικοί», φάκελος 114.

μία μεταδοτική αρρώστια, την οποία δεν μπορεί να ονομάσει κανείς με σιγουριά πανούκλα. Παρόλα αυτά, η Διοίκηση του νησιού αποφάσισε να λάβει μέτρα για το κοινό καλό της υγείας των κατοίκων, περιφράσσοντας την πληγείσα περιοχή με «κύκλο» πεζών στρατευμάτων και με άλλα κατάλληλα εμπόδια. Διατάσσεται, λοιπόν, η διακοπή κάθε επικοινωνίας της περιοχής της Λευκίμμης με κάθε άλλη περιοχή του νησιού, ενώ προειδοποιούνται οι κάτοικοι να υπακούουν σε κάθε απόφαση που θα ληφθεί, από εδώ και πέρα, από τη Διοίκηση για την καταπολέμηση του κακού. Σε αντίθετη περίπτωση, θα τιμωρούνται έως και με την ποινή του θανάτου. Σημειώνεται δε, ότι οι κάτοικοι των υπολοίπων περιοχών του νησιού θα μπορούν να κυκλοφορούν ελεύθερα, τηρώντας, ωστόσο, τους κανόνες προφύλαξης.

Τρεις ημέρες αργότερα, στις 27 Δεκεμβρίου, ανακοινώνεται από τη Διοίκηση ότι το χωριό Μαραθιάς της Λευκίμμης θα καεί ολοσχερώς, επειδή η νόσος που πρωτοεμφανίστηκε σε αυτό εξακολουθεί να πλήττει τους κατοίκους του, προειδοποιούνται δε οι πολίτες όλου του νησιού ότι, εάν κάποιος, για οποιονδήποτε λόγο, αποκρύψει από τη Διοίκηση την υγειονομική κατάσταση του σπιτιού, του μαγαζιού ή του χωριού του, το χωριό του θα τιμωρείται με κάψιμο, όπως ο Μαραθιάς. Συγχρόνως, προς αποφυγή της μετάδοσης της ασθένειας, καταρτίζεται κατάλογος Προβλεπτών επί της Υγείας για κάθε μία από τις γειτονιές της πόλης της Κέρκυρας καθώς και τα προάστια της. Διορίζονται δε, εκτός των άλλων προσώπων, ένας ιατρός (που θα φοράει μπλε περιβραχιόνιο) και ένας χειρουργός (που θα φοράει κόκκινο περιβραχιόνιο), οι οποίοι θα είναι υπεύθυνοι για κάθε γειτονιά. Στην 1^η γειτονιά (την επονομαζόμενη «Γρεκιά») διορίζονται ιατρός ο Λαυρέντιος Βροκκίνης και χειρουργός ο Γεώργιος Καζαλμαγγιόρε. Στη 2^η γειτονιά ο ιατρός Σπυρίδων Βούλγαρις και ο χειρουργός Νικόλαος Αγοραστός, στην 3^η γειτονιά (την επονομαζόμενη «του Εμπορίου») αντιστοίχως ο Αναστάσιος Δακορώνας και ο Σπυρίδων Βογδάνος, στην 4^η γειτονιά (την επονομαζόμενη «Ήπειρος») διορίστηκαν, αντίστοιχα, ο Κάρολος Αρμένης και ο Ανδρέας Δροζίνος, στην 5^η γειτονιά (επονομαζόμενη «Παλαιόκαστρο») οι Αντώνιος Βούλγαρις και Σπυρίδων Κιτρόπουλος, στην 6^η γειτονιά (την επονομαζόμενη «Το έξω μέρος της Σπυλιάς») ο Νικόλαος Ραζίν και ο Πέτρος Βιόνδης, στο προάστιο του Μανδουκίου ο ιατροχειρουργός Πέτρος Κρικόνιας, στο προάστιο Σαρρόκο ο ιατροχειρουργός Αυγουστίνος Κογεβίνιας και στο προάστιο Ποταμός ο ιατροχειρουργός Γεώργιος Βραχλιώτης. Επιπροσθέτως, για τον έλεγχο της ασθένειας, επιβάλλεται να αναρτηθεί στην εξωτερική πόρτα κάθε σπιτιού της πόλης της Κέρκυρας κατάλογος με τα άτομα που διαμένουν σε αυτό, διατάσσεται δε, προς αποφυγή της διάδοσης της νόσου, η είσοδος των ανθρώπων και των αγαθών από την ύπαιθρο να πραγματοποιείται μόνον από δύο Πόρτες της πόλης*, αφού προηγουμένως ελεγχθούν από τους Εφόρους της Υγείας, τα δε καΐκια και οι βάρκες να αράζουν μόνο σε έναν καθορισμένο από το Μαγιστράτο της Υγείας** χώρο, όπου θα ελέγχονται τα εμπορεύματά τους.

* Η πόλη της Κέρκυρας επικοινωνούσε με τα προάστια και τη θάλασσα μέσω τεσσάρων πυλών. Πρόκειται για τη «Βασιλική Πύλη» ή «Porta Reale» βρισκόταν στο τείχος που συνδέει την πλατφόρμα του Αγ. Αθανασίου με τον προμαχώνα Σαραντάρη, την «Πύλη της Σπηλιάς ή Μπονέτη» στο ανατολικό άκρο του Νέου Φρουρίου, την «Πύλη του Αγίου Νικολάου» στο βόρειο άκρο της Σπιανάδας και την Πύλη «Ραϊμόνδα» στο άκρο του ομώνυμου προμαχώνα οδηγούσε προς τη Γαρίτσα.

** Ι. Αθανασοπούλου, «Αρχαϊκές πηγές και ιστορία της Ιατρικής στην Κέρκυρα», περιοδικό Ιατρικά Χρονικά Βορειοδυτικής Ελλάδας, τ. 14, Τεύχος 1, Κέρκυρα 2018, σελ. 19-20.

Την επομένη, 28 Δεκεμβρίου 1815, ανακοινώνονται επισήμως, για πρώτη φορά, οι πρώτες απώλειες μεταξύ των ασθενών στο χωριό Μαραθιάς. Απεβίωσαν δύο από τους νοσούντες του χωριού, ενώ, από τους επτά αρρώστους του χωριού Χλωμό, αναφέρεται ότι απεβίωσαν, στις 26 Δεκεμβρίου, άλλοι δύο. Η νόσος, λοιπόν, φαίνεται να εξαπλώνεται και στα γειτονικά χωριά της περιοχής της Λευκίμμης και να καταγράφει τα πρώτα θύματα. Έτσι, η Διοίκηση, στις 30 Δεκεμβρίου, αναγκάζεται να επαναλάβει τόσο τις παλαιότερες στους κατοίκους της περιοχής της Λευκίμμης να εφαρμόσουν τους νόμους της Υγείας, όσο και τις προειδοποιήσεις ότι εκείνοι που δεν τους εφαρμόζουν θα τιμωρούνται σύμφωνα με την αυστηρότητα των στρατιωτικών νόμων.

Στις 8 Ιανουαρίου 1816, προϊούσης της ασθένειας της πανώλης στα χωριά της Λευκίμμης με σημαντικό αριθμό αρρώστων και θανάτων, αποφασίζεται η κατασκευή δύο Λαζαρέτων: ένα για τα χωριά Ρουμανάδες, Αργυράδες και Μαραθιά στο μοναστήρι της Αγίας Τριάδας* και, ένα δεύτερο για τα χωριά Περιβόλι και Χλωμό έξω από το χωριό Χλωμό, ενώ αρχίζουν πλέον και οι πρώτες επίσημες καταγραφές του αριθμού των θυμάτων από τη νόσο σε αυτά τα χωριά, οι οποίες μάλιστα θα συνεχιστούν έως τη λήξη της επιδημίας. Συγχρόνως, προς αποφυγή της περαιτέρω διάδοσης της ασθένειας, στις 10 Ιανουαρίου, λαμβάνονται τα ακόλουθα μέτρα με σκοπό την προστασία των πολιτών των ανωτέρω οικισμών: 1) κλείσιμο όλων των Εκκλησιών και όλων των χώρων συνάθροισης, 2) εγκλεισμός όλων των κατοίκων των ανωτέρω χωριών στα σπίτια τους μέχρι νεότερας διαταγής, 3) κατάρτιση καταλόγου, για κάθε σπίτι, με τα άτομα που διαμένουν, την ηλικία και το φύλο του καθενός, 4) διαχωρισμός του κάθε χωριού σε τέσσερις συνοικίες και αρίθμηση των σπιτιών της κάθε μίας, 5) καταγραφή από τους Προεστούς των πόρων, της παραγωγής και της οικονομικής κατάστασης της κάθε οικογένειας, προκειμένου να εξασφαλιστεί από τη Διοίκηση η διατροφή της, 6) μέριμνα από κάθε οικογένεια για την προμήθεια όλων των απαραίτητων αγαθών για τη διατροφή της για διάστημα 21 ημερών, 7) τοποθέτηση, έξω από την πόρτα κάθε σπιτιού, στις 10 π.μ. κάθε ημέρα, δοχείων για την προμήθεια νερού, 8) υποχρέωση του αρχηγού της οικογένειας, σε περίπτωση που υπάρξει κάποιος ασθενής στο σπίτι του, να τοποθετεί μία μικρή σημαία στο παράθυρό του, ούτως ώστε να ειδοποιούνται οι αρχές προκειμένου να επισκεφτούν το σπίτι του, 9) άμεση μεταφορά κάθε αρρώστου ή ύποπτου θύματος στα λαζαρέτα που δημιουργήθηκαν γι' αυτό τον σκοπό, 10) θανάτωση όλων των σκύλων και γάτων και ταφή τους βαθιά στο χώμα, 11) σφαγίαση και άμεση κατανάλωση των χοίρων, γαλόπουλων, περιστερών, ορνίθων, χηνών και άλλων ορνιθοειδών, επί ποινή θανάτου, 12) απομάκρυνση από τα χωριά των αιγοπροβάτων, αγελάδων, όνων, ημιόνων και αλόγων και 13) εξαερισμός των σπιτιών κάθε πρωί, βγάζοντας από τα παράθυρα και στις αυλές, όταν ο καιρός το επιτρέπει, κάθε αντικείμενο που υπόκειται σε μόλυνση. Στις 16 Ιανουαρίου, στα ανωτέρω μέτρα προστίθεται η απαγόρευση κάθε είδους πανηγυρισμών, συναθροίσεων και μασκαρεμάτων.

Τα μέτρα για την προστασία από την πανώλη δεν περιορίζονται μόνο στην πληγείσα ευρύτερη περιοχή της Λευκίμμης. Επεκτείνονται και στην πόλη της Κέρκυρας, προκειμένου να αποφευχθεί η εξάπλωση της πανώλης σε αυτήν. Ήδη, από τις 17 Ιανουαρίου,

* <http://www.corfuland.gr/el/istorika-kerkyra/istoriko-fotografiko-arxeio/argyrades-1944.-kerkyraiko-fotografiko-arxeio.html>

αποφασίζεται ότι η αγορά έξω από την Πόρτα Ρεάλε ανοίγει μόνο στις 10 π.μ. με την έπαρση μίας κίτρινης σημαίας που τοποθετείται πάνω στο περίφραγμα και κλείνει με την υποστολή της, κατά τη δύση του ηλίου. Απαγορεύεται επίσης η είσοδος στην πόλη καθώς και η παραβίαση του περιφράγματός της κατά τις απαγορευμένες ώρες, ενώ, εάν κάποιος που θα ήθελε να εισέλθει σε αυτή δεν ανταποκριθεί στο κάλεσμα της φρουράς, οι στρατιώτες μπορούν να τον πυροβολήσουν. Και ακόμη, εάν κάποιος απαντήσει στις προειδοποιήσεις της φρουράς και ταυτοποιηθεί, θα ειδοποιείται ο Πρόεδρος των Προβλεπτών Υγείας για τα περαιτέρω. Επιπλέον, εάν οποιοσδήποτε ρίξει κάποιο αντικείμενο μέσα από το περίφραγμα τις απαγορευμένες ώρες, θεωρείται ότι καταπατά τους νόμους της Υγείας. Το ίδιο ισχύει και για κάποιον, μέσα από το περίφραγμα, που θα θελήσει να λάβει οτιδήποτε προέρχεται από έξω, ενώ, εάν κάποιο αντικείμενο που θα πεταχτεί από έξω από το περίφραγμα τύχει να πέσει επάνω σε κάποιον εντός του περιφράγματος, αυτός θεωρείται μολυσμένος και απομονώνεται. Απαγορεύεται επίσης η προσέγγιση στο περίφραγμα οποιουδήποτε οπλισμένου κατοίκου, καθώς και κάθε θορυβώδους πράξη και ταραχή, ενώ το κατοικίδιο ζώο που θα πλησιάσει το περίφραγμα θα θανατώνεται αμέσως. Επιπροσθέτως, τονίζεται ότι, σε περίπτωση που διαπιστωθεί ότι κάποιος Υπερήτης Υγείας συνεργάστηκε και παρέβη τις υποχρεώσεις του προς όφελος κάποιου, θα τουφεκιστεί, όπως και όποιος παραβλέψει τους νόμους της Υγείας. Συγχρόνως, η Διοίκηση επιβραβεύει με 20 τάληρα αυτόν που θα καταγγείλει με αποδείξεις κάποιον παραβάτη του νόμου και ότι θα του απονεμίει, επίσης, το εύσημο του καλού πολίτη. Προς αυτή την κατεύθυνση κινείται και η επίσημη προτροπή από τη Διοίκηση, στις 17 Ιανουαρίου, προς όποιον γνωρίζει αποδεδειγμένα πώς η νόσος πρωτοεμφανίστηκε στο νησί να το αναφέρει και θα λάβει ως ανταμοιβή 1000 τάληρα καθώς και τη διαβεβαίωση ότι το όνομά του θα μείνει κρυφό. Ακόμη και κάποιος πρωταίτιος ή συνωμότες οι οποίοι διέδωσαν την ασθένεια μπορούν να το αναφέρουν στη Διοίκηση. Αντίθετα, εάν κάποιος αποκρύψει πληροφορίες και διαπιστωθεί βάσιμα ότι γνώριζε κάτι για τη διάδοση της νόσου και δεν το ανέφερε, θα τιμωρηθεί με την ποινή του θανάτου και τα υπάρχοντά του θα χαριστούν στους συγγενείς των θυμάτων της πανώλης.

Κάποιες επιπλέον διατάξεις της Διοίκησης που στοχεύουν στην αποφυγή της διάδοσης της νόσου προστίθενται στις προαναφερθείσες (25 και 27 Ιανουαρίου 1816) και αφορούν τη διακίνηση της αλληλογραφίας και των εμπορευμάτων, καθώς και το κοντραμπάντο (την παράνομη διακίνηση αγαθών). Λόγω της πληροφορίας ότι η νόσος της πανώλης υφίστατο ακόμη στο Μπάρι και στις Δαλματικές ακτές, ειδικοί εντεταλμένοι της Διοίκησης του νησιού θα καπνίζουν και θα εξαγνίζουν όλα τα γράμματα και τα δέματα που προέρχονται από τις ανωτέρω περιοχές. Ειδικά σχετικά με τη διακίνηση της αλληλογραφίας από την περιοχή της Λευκίμμης, διευκρινίζεται ότι οι κάτοικοι θα παραδίδουν κάθε Πέμπτη και Κυριακή την αλληλογραφία τους στους Προβλεπτές της Υγείας της περιοχής, ενώ το κάθε γράμμα θα αποτελείται από ένα μόνο φύλλο, χωρίς να διπλωθεί ή να τοποθετηθεί μέσα σε άλλο φύλλο χαρτιού, προκειμένου να διευκολυνθεί το κάπνισμά του. Σε αντίθετη περίπτωση, το γράμμα θα καταστρέφεται με κάψιμο. Όσο για την παράνομη διακίνηση αγαθών μέσω του κοντραμπάντο, αυτή απαγορεύεται δια ροπάλου και επί ποινή θανάτου, προκειμένου να αποφευχθεί η διάδοση της νόσου στο νησί.

Την ίδια στιγμή κατά την οποία η Διοίκηση, με συνεχή διατάγματα, προσπαθεί να

αναχαιτίσει και να περιορίσει την ασθένεια, και η Εκκλησία της Κέρκυρας ευθυγραμμίζεται με τις αποφάσεις της, συμβάλλοντας στο έργο της αποφυγής της διάδοσης της πανώλης. Με παραινέσεις και νουθεσίες προς τους κατοίκους του νησιού, και ιδιαίτερα προς αυτούς της Λευκίμμης, σύμφωνα με την Ομιλία του Μεγάλου Οικονόμου της Ορθοδόξου Εκκλησίας των Κορυφών Πατρός και Διδασκάλου Κεφαλά (στις 18 Ιανουαρίου 1816), συμβουλεύει τους πιστούς να υπακούσουν στις εντολές της Διοίκησης προκειμένου να αντιμετωπιστεί η νόσος, προσευχόμενοι, ωστόσο, και στο Θεό για τη σωτηρία τους.

Ταυτόχρονα, αρχίζει στις 11 Ιανουαρίου 1816 ο διαχωρισμός των μολυσμένων ασθενών των χωριών της περιοχής της Λευκίμμης από τους ύποπτους στη νόσο και η μεταφορά τους στα Νοσοκομεία Πανώλης ή λοιμοκαθαρήτριά που δημιουργήθηκαν στο μοναστήρι της Αγ. Τριάδας και κοντά στο χωριό Χλωμό. Όμως, παρά το γεγονός ότι διαπιστώνεται μικρός αριθμός θανάτων και εξασθένηση της αρρώστιας στα χωριά όπου πρωτοεμφανίστηκε η νόσος, παρατηρείται, ανάμεσα στις 24 και στις 26 Ιανουαρίου, η διάδοσή της στα χωριά Αγ. Δημήτριος, Αγ. Θεόδωρος και Αναπλάδες. Το γεγονός αυτό οδηγεί τη Διοίκηση, στις 29 Ιανουαρίου, στην αύξηση των μέτρων επιτήρησης, ορίζοντας ότι: «...επειδή μερικοί κακοποιοί και διεστραμμένοι από την περιοχή της Λευκίμμης, η οποία είναι υποκείμενη από τις 30 Δεκεμβρίου 1815 σε στρατιωτικό νόμο για τη συγκράτηση της πανώλης, έκαναν κρυφές συναντήσεις τις νυκτερινές ώρες ανάμεσα σε χωριά της περιοχής, διατάσσονται όλες οι φρουρές, τα πικέτα και οι σαντινέλλες να σκοτώνουν οποιονδήποτε παραβιάζει τους κανόνες οι οποίοι προστατεύουν την κοινή Υγεία». Συγχρόνως, από φόβο για τη διάδοση της νόσου και για την προστασία των κατοίκων των άλλων περιοχών της Κέρκυρας (Μέσης, Γύρου και Όρους), η Διοίκηση αποφασίζει, στις 5 Φεβρουαρίου, ότι, εάν κάποιος ζώο ψοφήσει, θα πρέπει να θαφτεί βαθιά στη γη δύο οργιές σε περίπτωση που είναι μεγάλο και, εάν είναι μικρό, σε μία οργιά βάθος, ενώ απαγορεύεται ο τυφεκισμός κοράκων, κουρούνων και η διατήρηση φτερών των εν λόγω πτηνών στο σπίτι.

Όμως, παρόλα τα μέτρα προστασίας και τα συνεχή Προκηρύγματα της Διοίκησης, φαίνεται ότι ορισμένοι κάτοικοι των χωριών Χλωμού, Αργυράδων, Περιβολίου και Ρουμανάδων, που δεν μπορούσαν να υπομείνουν την καραντίνα, εγκατέλειψαν τα χωριά τους προς άλλες περιοχές της Λευκίμμης. Προκειμένου, λοιπόν, να αποφευχθεί η διασπορά της νόσου από τις μετακινήσεις αυτών των κατοίκων, αποφασίζεται, στις 16 Φεβρουαρίου, ότι οι εν λόγω κάτοικοι θα πρέπει εντός δέκα ημερών, επί ποινή θανάτου και δήμευσης της περιουσίας τους σε περίπτωση ανυπακοής, να παρουσιαστούν στην πλησιέστερη φρουρά, προκειμένου να οδηγηθούν στα λοιμοκαθαρήτριά των χωριών τους, όπου θα παραμείνουν για 40 ημέρες, ενώ οφείλουν να αερίσουν τα σπίτια και τα υπάρχοντά τους. Συγχρόνως, οι κάτοικοι της περιοχής της Λευκίμμης, οι οποίοι πιθανόν να βρίσκονταν σε άλλη περιοχή του νησιού πριν την επιβολή της γραμμής αποκλεισμού από το στρατό, θα πρέπει να ενημερώσουν τους οικείους Προβλεπτές για την ημερομηνία αναχώρησης από το σπίτι τους, προκειμένου να τους χορηγηθεί βεβαίωση, την οποία, στη συνέχεια, θα προσκομίσουν στους Προβλεπτές Υγείας ώστε να μην τους επιβληθούν ποινές.

Δέκα ημέρες αργότερα, στις 26 Φεβρουαρίου, επειδή η κατάσταση της πανώλης επιδεινώνεται στην περιοχή της Λευκίμμης περισσότερο από την αρχή της εμφάνισης της επιδημίας, με 257 θανάτους, 57 μολυσμένους και 269 ύποπτους στη νόσο, αποφασίζεται από τη Διοίκηση η καταγραφή στην εν λόγω περιοχή και η δημοσίευση των στοιχείων

των τριών ανωτέρω κατηγοριών περιστατικών, σε καθημερινή βάση.

Συγχρόνως, η έντονη ανησυχία για την επέκταση της νόσου και ο φόβος της διάδοσής της στην πόλη της Κέρκυρας οδήγησαν τη Διοίκηση να λάβει, την 1^η Μαρτίου 1816, νέα μέτρα για τον αποκλεισμό μετάδοσής της από τη θάλασσα και τα παραθαλάσσια προάστια της πόλης. Τα πρόσθετα αυτά μέτρα ορίζουν, εκτός των άλλων, ότι: 1) Μετά τη δύση του ηλίου και μισή ώρα μετά τον κανονιοβολισμό από το φρούριο, θα κλείνουν όλες οι εισοδοί της πόλης, οι οποίες θα ξανανοίγουν μετά την ανατολή του ηλίου. 2) Απαγορεύεται, σε οποιοδήποτε, κάθε είσοδος και έξοδος από την πόλη, κατά τη διάρκεια της νύχτας. 3) Απαγορεύεται, επίσης, κάθε κίνηση βάρκας από το ένα καράβι στο άλλο και από τον έναν τόπο στον άλλο, επί ποινή κατάσχεσης. 4) Απαγορεύεται στους ιδιοκτήτες των παραθαλάσσιων σπιτιών να φιλοξενήσουν οποιοδήποτε από τους ναυτικούς που συνηθίζουν να αράζουν στη στεριά κοντά σε αυτά, επί ποινή κατάσχεσης των σπιτιών και τιμωρίας τους σύμφωνα με τους ισχύοντες νόμους περί της Υγείας. Ενθαρρύνονται, όμως, εκείνοι που θα καταγγείλουν στη Διοίκηση τέτοιου είδους παραβάσεις με την ανταμοιβή του 1/3 των υπαρχόντων του παραβάτη. 5) Τέλος, θα τιμωρείται με βαρύτατη ποινή φυλάκισης όποιος ξεμπαρκάρει προερχόμενος από μολυσμένους από τη νόσο τόπους, ή από οποιοδήποτε άλλο τόπο, εκτός του νησιού, όπου υπάρχει πανώλη. Όσοι δε ξεμπαρκάρουν θα πρέπει να ακολουθούν τους υφιστάμενους κανόνες που έχει ορίσει ο Μάγιστρος της Υγείας.

Οι καταγραφές των θυμάτων της περιοχής της Λευκίμμης, οι οποίες είχαν αρχίσει ήδη από τις 8 Ιανουαρίου 1816, γίνονται πλέον καθημερινές, αρχής γενομένης από τις 29 Φεβρουαρίου 1816, και συμπληρώνονται με την αναφορά, πέραν του αριθμού, και των στοιχείων των θανόντων (τα ονόματά τους, την ηλικία τους και το χωριό τους), του αριθμού των μολυσμένων καθώς και των υπό παρακολούθηση ασθενών. Από τις 7 Απριλίου, στην καταγραφή γίνεται μνεία του τύπου θανάτου, που είναι συνήθως το Λαζαρέτο, του ονόματος του χωριού των νέων μολυσμένων καθώς και εκείνου των υπόπτων, ενώ, από τις 18 Απριλίου 1816, οι τόποι παρακολούθησης των κρουσμάτων υποδιαιρούνται σε τρεις κατηγορίες: Τόπος 1^{ος} στον οποίο εισέρχονται τα απλώς ύποπτα περιστατικά, Τόπος 2^{ος} στον οποίο βρίσκονται τα ύποπτα υπό παρατήρηση και έρευνα και Τόπος 3^{ος} στον οποίο νοσηλεύονται οι βαρέως ύποπτοι. Φαίνεται ότι, ένα μήνα αργότερα, στις αρχές Μαΐου, παρατηρείται κάποια ανάσχεση της νόσου, με αποτέλεσμα τη δημιουργία πλέον, στις 17 Μαΐου, ενός κοινού Τόπου εγκλεισμού, για όλα γενικά τα περιστατικά, στον οποίο τοποθετούνται όμως σε επιμέρους χώρους οι απλώς ύποπτοι ασθενείς, οι υπό παρατήρηση και έρευνα και οι βαρέως νοσούντες.

Στις 18 Μαΐου, η Διοίκηση ανακοινώνει ότι, για διάστημα 58 ημερών, το Επάνω Λεύκιμμο είναι ελεύθερο από κάθε σύμπτωμα πανώλης. Οι κάτοικοι των χωριών της Λευκίμμης μπορούν πλέον να κυκλοφορούν ελεύθερα εντός των χωριών τους. Σε λίγο δε, θα μπορούν να κυκλοφορούν και από χωριό σε χωριό, αφού πρώτα συμπληρώσουν δεκαπέντε ημέρες απομόνωσης στα σπίτια τους, όπως και εκείνοι που θα ολοκληρώσουν την καραντίνα τους στα λοιμοκαθατήρια. Στο Κάτω Λεύκιμμο, ήτοι στα χωριά Ριγγλάδες, Αναπλάδες, Αγ. Θεόδωρος, Ποτάμι και Μελίκια, η πανώλη σταμάτησε στις 27 Απριλίου 1816. Τα χωριά Ριγγλάδες, Αναπλάδες και Αγ. Θεόδωρος, από τις 19 Μαΐου, μπορούν να επικοινωνούν μεταξύ τους, όπως συμβαίνει και με τα χωριά του Επάνω Λεύκιμμου. Το ίδιο θα ισχύσει προσεχώς και για τα χωριά Ποτάμι και Μελίκια. Στο λοιμοκαθατήριο,

στις 18 Μαΐου, νοσηλεύονται πλέον 18 μολυσμένοι, 184 ύποπτοι και 51 αναλαμβάνοντες από τη νόσο. Από τους δε ύποπτους, 154 είναι ελεύθεροι μολύσματος, 27 σχεδόν ελεύθεροι και μόνον 3 σε μεγάλη υποψία.

Παρά τα ανωτέρω ενθαρρυντικά νέα για την ανάσχεση της πανώλης στην περιοχή της Λευκίμμης, η Διοίκηση εξακολουθεί να ανησυχεί για πιθανή διάδοση της νόσου στην πόλη της Κέρκυρας. Γι' αυτό και στις 25 Μαΐου ανακοινώνει νέα μέτρα σχετικά με τη διακίνηση των κατοίκων. Αποφασίζει ότι οι μετακινήσεις των κατοίκων της πόλης που έχουν εργασίες από την πόλη προς την ύπαιθρο και αντίστροφα πραγματοποιούνται αποκλειστικά από τις 7.00 π.μ. και έως τις 18.00 μ.μ. και επιτρέπονται μόνο κατόπιν γραπτής άδειας που εκδίδεται από την αστυνομία. Για τους κατοίκους της υπαίθρου, η άδεια θα πρέπει να είναι δικαιολογημένη και εγκεκριμένη από τους Προεστούς των χωριών. Θα πρέπει να αναφέρει ρητά εάν ο ενδιαφερόμενος θα μείνει περιστασιακά ή μόνιμα στην πόλη ή στο χωριό και να καταγράφονται η ημερομηνία και τα άτομα που φτάνουν στην πόλη καθώς και η οικία και η συνοικία της διαμονής τους. Η άδεια θα πρέπει δε να επιδεικνύεται στην αστυνομία και στους Προβλεπτές της Υγείας. Με τη λήξη της μετακίνησης, η άδεια παραδίδεται για τους κατοίκους της πόλης στην αστυνομία και για τους κατοίκους της υπαίθρου στους Προεστούς του κάθε χωριού.

Τελικά, η πανώλη υποχωρεί σταδιακά και, στις 8 Ιουνίου 1816, η Διοίκηση ανακοινώνει ότι, εδώ και 80 ημέρες, δεν παρατηρείται κανένα κρούσμα στην περιοχή της Λευκίμμης. Αποφασίζεται, λοιπόν, να καταργηθούν τα περιοριστικά μέτρα για την περιοχή αυτή, αρχής γενομένης από τις 17 Ιουνίου 1816, ενώ, στις 14 Ιουνίου, ανακοινώνεται ότι, 40 ημέρες αργότερα, θα αρχίσει η ελεύθερη επικοινωνία των κατοίκων της Λευκίμμης με το υπόλοιπο νησί. Τέλος, στις 27 Ιουλίου, καταργείται πλέον οριστικά η προφυλακτική γραμμή και απελευθερώνεται πλήρως η διακίνηση των κατοίκων και των αγαθών του νησιού. Αυτό σηματοδοτεί και το τέλος της επιδημίας της πανώλης στην Κέρκυρα, η οποία ταλαιπώρησε το νησί για περίπου οκτώ μήνες, με οδυνηρά αποτελέσματα για τους κατοίκους της περιοχής της Λευκίμμης.

Αν και τα αυστηρά μέτρα της πρόληψης, της αναχαίτισης και, γενικότερα, της διαχείρισης της επιδημίας της πανώλης που λήφθηκαν από τη βρετανική Διοίκηση απέφεραν σύντομα καρπούς, η αποδοχή και η εφαρμογή τους από τους κατοίκους έγινε με δυσκολία και, συχνά, με δυστροπία, όπως άλλωστε συμβαίνει πάντα στη διάρκεια της Ιστορίας, όταν επιχειρείται η αλλαγή των συνηθειών των ανθρώπων μέσω της επιβολής αναγκαστικών μέτρων και συνεχών ελέγχων της καθημερινότητάς τους. Η εφαρμογή νέων κανόνων στη ζωή των ανθρώπων, όπως αυτοί που περιγράφηκαν ανωτέρω, ιδίως όταν πρόκειται για την προστασία της κοινής υγείας, υπήρξε πάντοτε, το λιγότερο, ενοχλητική, ακόμη και εάν οι κανόνες διαρκούσαν για μικρό χρονικό διάστημα, όπως στην περίπτωση της επιδημίας της Κέρκυρας του 1815-16. Η αλλαγή της καθημερινής ζωής των κατοίκων αναδεικνύεται μέσα από τις ίδιες τις απαγορεύσεις, τους περιορισμούς, τις νουθεσίες, ακόμη και τις απειλές που εμπεριέχονται στις διοικητικές αποφάσεις, με μοναδικό σκοπό την παντελή εξάλειψη του μιάσματος της πανώλης. Μίας ασθένειας που για αιώνες ταλάνιζε τους πληθυσμούς με εκατόμβες θανάτων και καθιστούσε αναγκαία τη λήψη των ίδιων σχεδόν απεχθών μέτρων με αυτά που λήφθηκαν από τη βρετανική Διοίκηση στην Κέρκυρα το 1816, και την επιβολή των ίδιων απαγορεύσεων, τιμωριών, αποκλεισμών και της βίαιης αναγκαστικής αλλαγής των συμπεριφορών των ανθρώπων,

έως ότου ανακαλύφθηκε ο μηχανισμός της μετάδοσής της, το 1894, με τον εντοπισμό του επονομαζόμενου βακίλου του Yersin*. Πάντως, τα αυστηρά υγειονομικά μέτρα που επιβλήθηκαν από τη Διοίκηση συνέβαλαν καθοριστικά στον περιορισμό της νόσου αποκλειστικά στην ευρύτερη περιοχή της Λευκίμμης, στη μη διάδοσή της στο υπόλοιπο νησί της Κέρκυρας και στη σχετικά σύντομη εξάλειψή της.

Ο ΑΠΟΛΟΓΙΣΜΟΣ

Η καταγραφή των περιστατικών της ασθένειας της πανώλης από τη βρετανική Διοίκηση δεν υπήρξε ομοιογενής για όλη την περίοδο διάρκειας της νόσου, γεγονός που δυσκολεύει την ομαδοποίηση και την κοινή επεξεργασία των αριθμητικών δεδομένων των διαφόρων κατηγοριών των νοσούντων. Για παράδειγμα, από 26/12/1815 έως 13/1/1816 καταγράφεται η ημερομηνία, η περιοχή, ο αριθμός των θανόντων, των ασθενών και των νέων ασθενών. Στη συνέχεια, για την περίοδο από 21/1/1816 έως 15/2/1816, καταγράφεται η ημερομηνία εισόδου των νοσούντων, των μολυσμένων και των υπόπτων αποκλειστικά στα δύο λοιμοκαθαρτήρια (της Αγ. Τριάδας και του Χλωμού). Αργότερα, από 28/2/1816 έως 16/5/1816, οπότε και σταματά η επιδημία, καταγράφεται η ημερομηνία, ο αριθμός των θανόντων, το ονοματεπώνυμό τους, το χωριό τους και η ηλικία τους, ο αριθμός των μολυσμένων καθώς και των υπόπτων. Αυτή η ανομοιογένεια των καταγραφών δυσχεραίνει τη σειριακή παρουσίαση και επεξεργασία κοινών αριθμητικών δεδομένων για όλη την περίοδο της επιδημίας. Πάντως, ακόμη και η ανομοιογενής αυτή καταγραφή των περιστατικών από την αρχή της εμφάνισης της πανώλης έως και την εξάλειψή της επιτρέπει την κατανόηση πτυχών του θλιβερού απολογισμού των θυμάτων της νόσου καθώς και της εξέλιξης της πορείας των νοσούντων και της ασθένειας στα χωριά της περιοχής της Λευκίμμης κατά τη διάρκεια της επιδημίας.

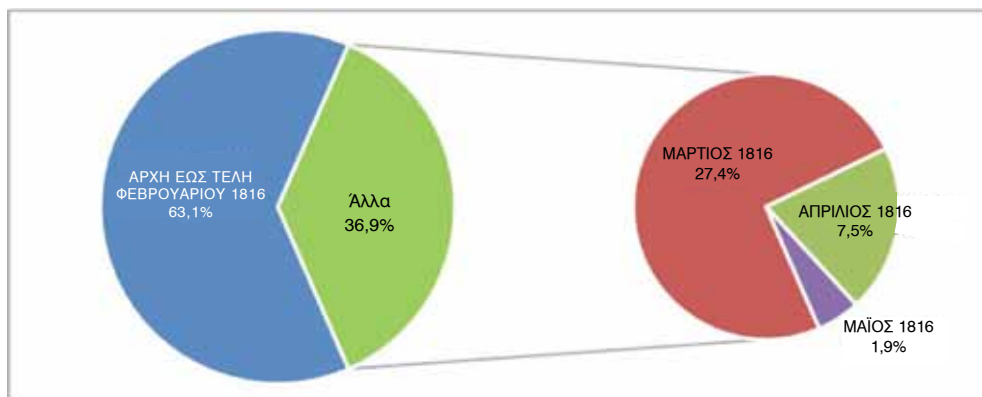
Α) Ο ΑΡΙΘΜΟΣ ΤΩΝ ΘΑΝΑΤΩΝ

Για την περίοδο από την αρχή της εμφάνισης της νόσου και μέχρι τις 26 Φεβρουαρίου 1816, όπως προαναφέρθηκε, δεν υπάρχουν αναλυτικές καταγραφές των θανόντων και των νοσούντων. Ωστόσο, η Διοίκηση αναφέρει ότι, σε αυτή τη χρονική περίοδο, ο αριθμός των θανάτων ανήλθε σε 257 άτομα, των μολυσμένων σε 57 άτομα και των υπόπτων σε 269 άτομα, ενώ έως το τέλος Φεβρουαρίου προσμετρούνται συνολικά 260 θάνατοι. Τελικά, το σύνολο των θανάτων στην περιοχή της Λευκίμμης καθ' όλη τη διάρκεια της επιδημίας της πανώλης ανήλθε σε 412 άτομα. Ο Πίνακας 1 και το Διάγραμμα 1 απεικονίζουν την κατανομή των θανάτων ανά μήνα και τη συχνότητά τους. Παρατηρούμε το μεγάλο αριθμό θανάτων κατά την αρχή της εμφάνισης της νόσου, από το Δεκέμβριο του 1815 έως και το Φεβρουάριο του 1816, όταν τα μέτρα υγειονομικού χαρακτήρα που πάρθηκαν από τη Διοίκηση δεν είχαν ακόμη αποδώσει. Φαίνεται ότι κατά τον Απρίλιο του 1816 εμφανίζονται τα αποτελέσματα των αυστηρών μέτρων που εφαρμόστηκαν ήδη από τις αρχές Ιανουαρίου και τα οποία οδήγησαν, κατά τα μέσα Μαΐου, στη θεαματική μείωση των θανάτων.

* Δ. Ανωγιάτης-Pelé, Β. Βαϊόπουλος, *Η πανώλη του τύπου Orientalis*, Αθήνα 205, σελ. 14, 16.

Πίν. 1. Η θνησιμότητα της πανώλης του 1815-1816 στην περιοχή της Λευκίμμης

Ημερομηνία	Θανόντες	Σχ. Συχνότητα
Έναρξη επιδημίας έως τέλος Φεβρουαρίου 1816	260	63,1%
Μάρτιος-Μάιος 1816	152	36,9%
Μάρτιος 1816	113	27,40%
Απρίλιος 1816	31	7,5%
Μάιος 1816	8	1,90%
Σύνολο	412	100%

Διάγραμμα 1. Κατανομή των θανάτων της πανώλης του 1815-1816 στην περιοχή της Λευκίμμης.

Β) ΜΟΛΥΣΜΕΝΟΙ ΚΑΙ ΥΠΟΠΤΟΙ

Ο Πίνακας 2 και τα Διαγράμματα 2 και 3 παρουσιάζουν το σύνολο των μολυσμένων και των υπόπτων κρουσμάτων της πανώλης του 1815-1816 στην περιοχή της Λευκίμμης, τα οποία καταγράφονται σε καθημερινή βάση από 26/12/1815 έως 16/5/1816. Παρατηρούμε ότι η μέση τιμή των μολυσμένων κυμαίνεται μεσοσταθμικά σε περίπου 35 άτομα για την περίοδο του Ιανουαρίου και μειώνεται θεαματικά από 15 Φεβρουαρίου και μετά. Η ίδια ανοδική και πτωτική τάση παρατηρείται κατά την ίδια περίοδο και στον αριθμό των υπόπτων και είναι παράλληλη και για τις δύο αυτές παραμέτρους. Η ανωτέρω διαπίστωση γίνεται περισσότερο εμφανής από τα διαγράμματα του αριθμού των μολυσμένων και των υπόπτων ανά μήνα (Διαγράμματα 4, 5, 6, 7 και 8).

Γ) ΘΑΝΑΤΟΙ ΑΝΑ ΦΥΛΟ ΚΑΙ ΑΝΑ ΗΛΙΚΙΑ

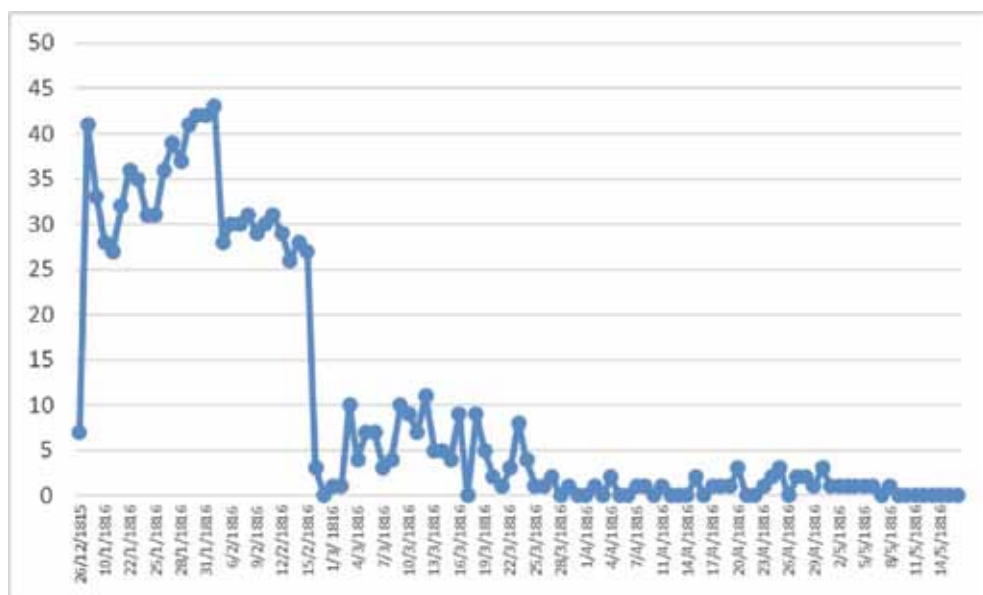
Στο διάγραμμα 9 παρουσιάζεται το ποσοστό των θανόντων ανά φύλο από 28 Φεβρουαρίου έως 16 Μαΐου, περίοδο κατά την οποία καταγράφονται τα ονοματεπώνυμα των θανόντων. Παρατηρούμε για το δείγμα των 155 θανόντων ότι η πανώλη έπληξε περισσότερο τον ανδρικό πληθυσμό σε σχέση με το γυναικείο (51% έναντι 46%). Το

Πίν. 2. Αριθμός των μολυσμένων και των υπόπτων της πανώλης του 1815-1816 στην περιοχή της Λευκίμμης

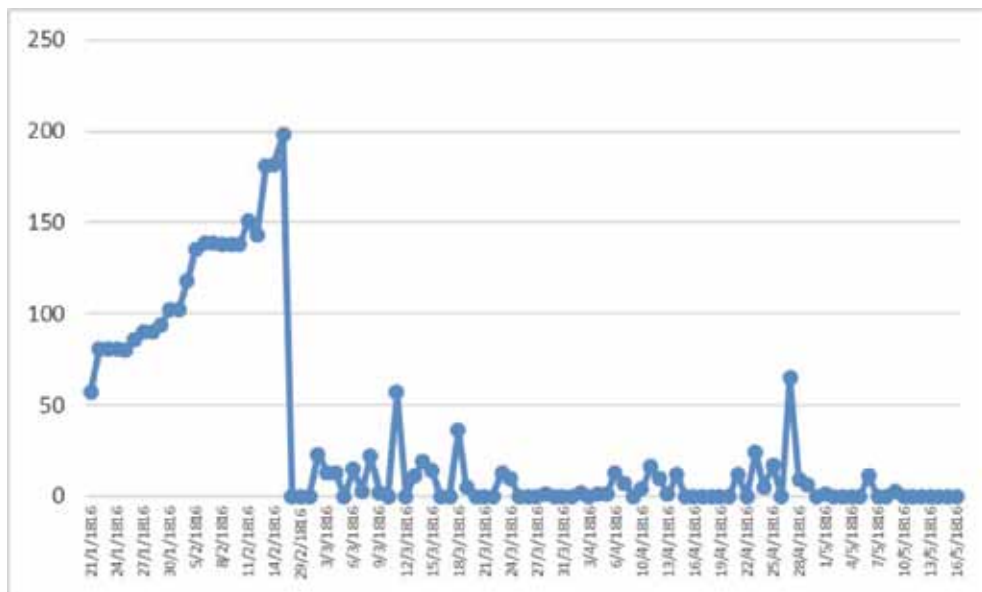
Ημερομηνία	Μολυσμένοι	Ύποπτοι	Ημερομηνία	Μολυσμένοι	Ύποπτοι
26/12/1815	7	-	7/3/1816	3	3
6/1/1816	41	-	8/3/1816	4	22
8/1/1816	33	-	9/3/1816	10	2
10/1/1816	28	-	10/3/1816	9	0
13/1/1816	27	-	11/3/1816	7	57
21/1/1816	32	57	12/3/1816	11	0
22/1/1816	36	81	13/3/1816	5	11
23/1/1816	35	81	14/3/1816	5	19
24/1/1816	31	81	15/3/1816	4	14
25/1/1816	31	80	16/3/1816	9	0
26/1/1816	36	86	17/3/1816	0	0
27/1/1816	39	90	18/3/1816	9	36
28/1/1816	37	90	19/3/1816	5	5
29/1/1816	41	94	20/3/1816	2	0
30/1/1816	42	102	21/3/1816	1	0
31/1/1816	42	102	22/3/1816	3	0
1/2/1816	43	118	23/3/1816	8	13
5/2/1816	28	135	24/3/1816	4	10
6/2/1816	30	139	25/3/1816	1	0
7/2/1816	30	139	26/3/1816	1	0
8/2/1816	31	138	27/3/1816	2	0
9/2/1816	29	138	28/3/1816	0	1
10/2/1816	30	138	30/3/1816	1	0
11/2/1816	31	151	31/3/1816	0	0
12/2/1816	29	143	1/4/1816	0	0
13/2/1816	26	181	2/4/1816	1	2
14/2/1816	28	182	3/4/1816	0	0
15/2/1816	27	198	4/4/1816	2	1
28/2/1816	3	0	5/4/1816	0	1
29/2/1816	0	0	6/4/1816	0	13
1/3/ 1816	1	0	7/4/1816	1	7
2/3/1816	1	23	9/4/1816	1	0
3/3/1816	10	13	10/4/1816	0	4
4/3/1816	4	13	11/4/1816	1	16
5/3/1816	7	0	12/4/1816	0	10
6/3/1816	7	15	13/4/1816	0	1

Πίν. 2. (συνέχεια) Αριθμός των μολυσμένων και των υπόπτων της πανώλης του 1815-1816 στην περιοχή της Λευκίμμης

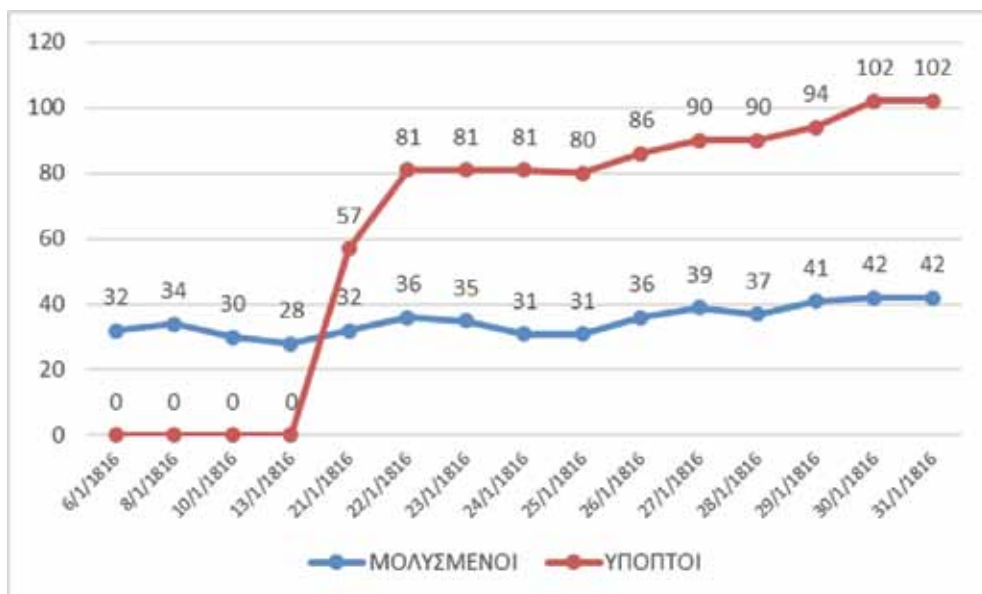
Ημερομηνία	Μολυσμένοι	Ύποπτοι	Ημερομηνία	Μολυσμένοι	Ύποπτοι
14/4/1816	0	12	1/5/1816	1	1
15/4/1816	2	0	2/5/1816	1	0
16/4/1816	0	0	3/5/1816	1	0
17/4/1816	1	0	4/5/1816	1	0
18/4/1816	1	0	5/5/1816	1	0
19/4/1816	1	0	6/5/1816	1	11
20/4/1816	3	0	7/5/1816	0	0
21/4/1816	0	12	8/5/1816	1	0
22/4/1816	0	0	9/5/1816	0	3
23/4/1816	1	24	10/5/1816	0	0
24/4/1816	2	5	11/5/1816	0	0
25/4/1816	3	17	12/5/1816	0	0
26/4/1816	0	0	13/5/1816	0	0
27/4/1816	2	65	14/5/1816	0	0
28/4/1816	2	9	15/5/1816	0	0
29/4/1816	1	6	16/5/1816	0	0
30/4/1816	3	0			

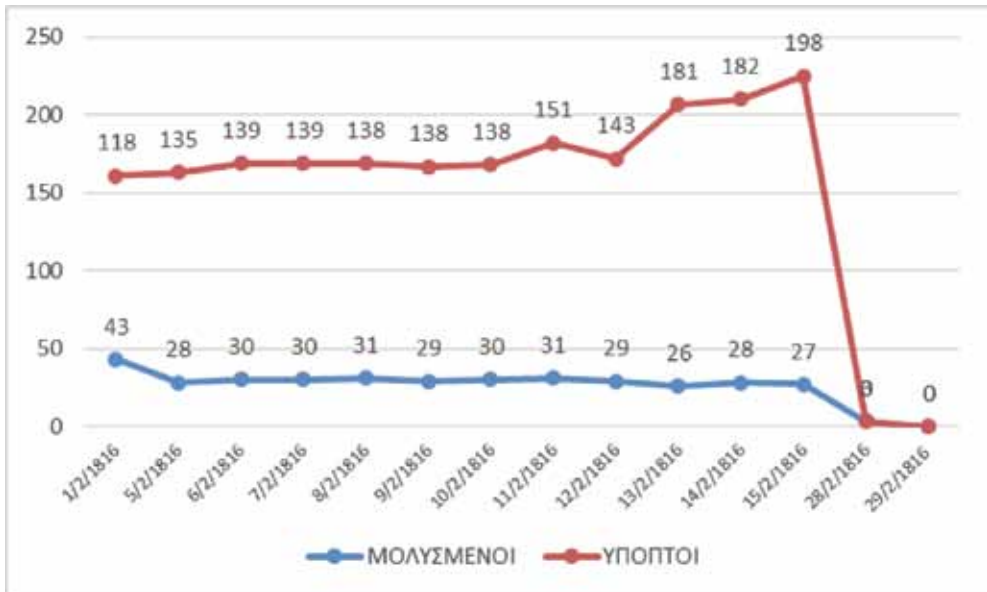
Διάγραμμα 2. Οι μολυσμένοι της πανώλης του 1815-1816 στην περιοχή της Λευκίμμης

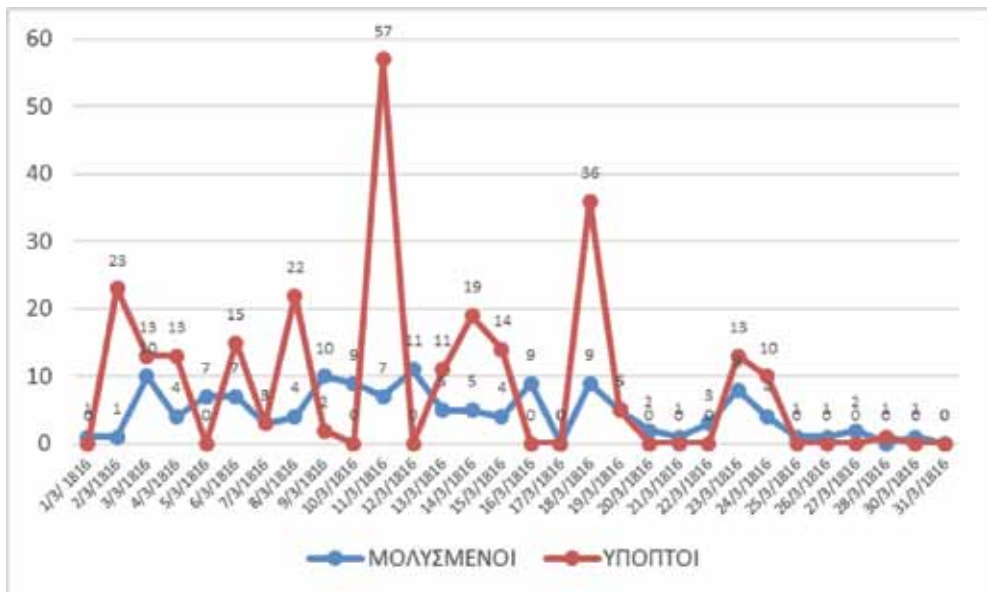
Διάγραμμα 3. Τα ύποπτα κρούσματα της πανώλης του 1815-1816 στην περιοχή της Λευκίμμης

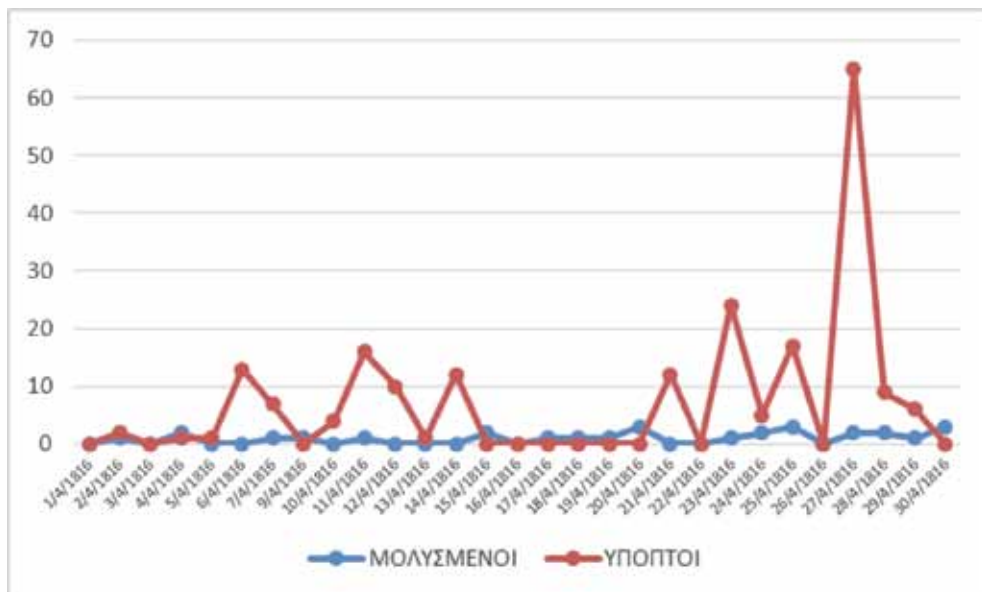
Διάγραμμα 4. Η πορεία των μολυσμένων και των υπόπτων της πανώλης του 1815-1816 στην περιοχή της Λευκίμμης κατά το μήνα Ιανουάριο.

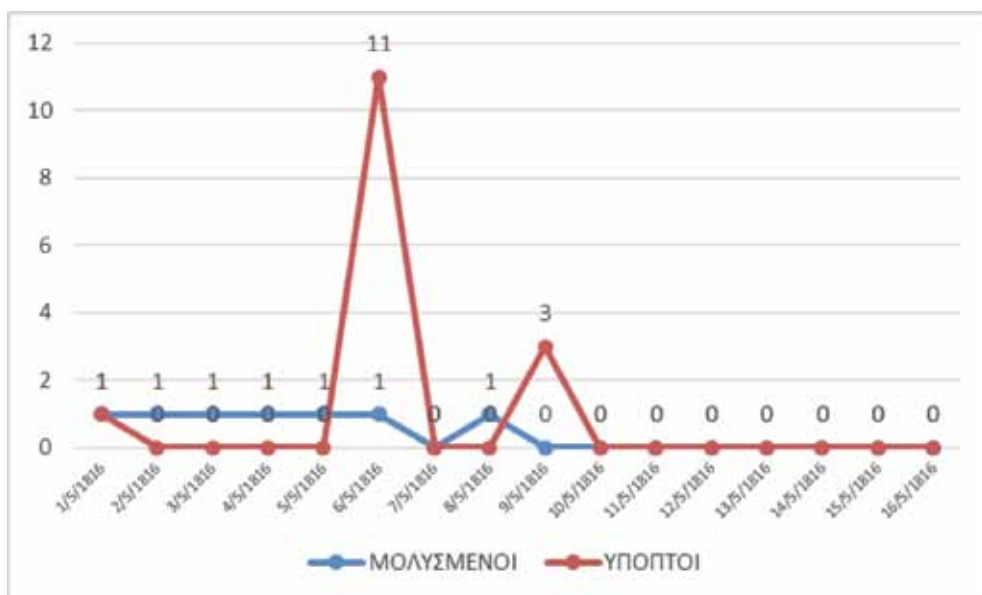
Διάγραμμα 5. Η πορεία των μολυσμένων και των υπόπτων της πανώλης του 1815-1816 στην περιοχή της Λευκίμης κατά το μήνα Φεβρουάριο.

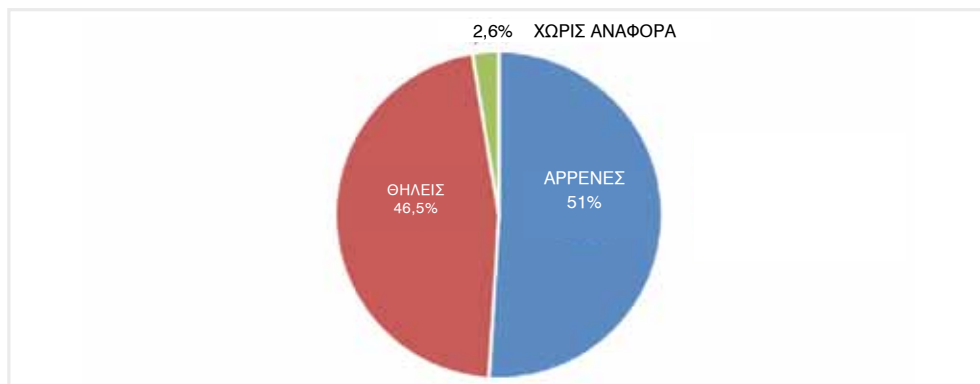
Διάγραμμα 6. Η πορεία των μολυσμένων και των υπόπτων της πανώλης του 1815-1816 στην περιοχή της Λευκίμης κατά το μήνα Μάρτιο.

Διάγραμμα 7. Η πορεία των μολυσμένων και των υπόπτων της πανώλης του 1815-1816 στην περιοχή της Λευκίμμης κατά το μήνα Απρίλιο.

Διάγραμμα 8. Η πορεία των μολυσμένων και των υπόπτων της πανώλης του 1815-1816 στην περιοχή της Λευκίμμης κατά το μήνα Μάιο.

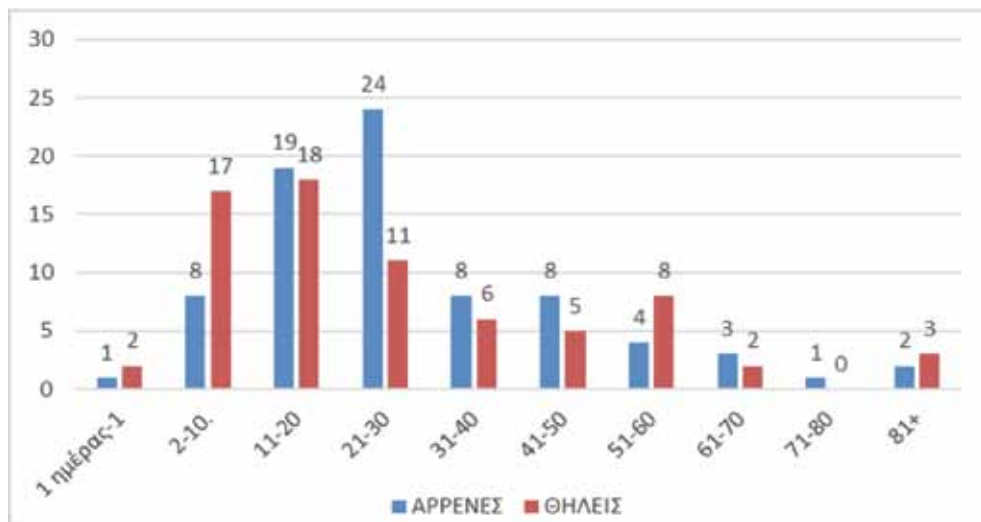
Διάγραμμα 9. Το ποσοστό των θανάτων ανά φύλο κατά την πανώλη του 1815-1816 στην περιοχή της Λευκίμμης.

ποσοστό του 2,6% αφορά νήπια, των οποίων το φύλο δεν καταγράφεται.

Στον Πίνακα 3 και στο διάγραμμα 10 απεικονίζεται η κατάταξη των θανάτων ανά ηλικία και ανά φύλο από 28 Φεβρουαρίου έως 16 Μαΐου. Στο δείγμα των 155 θανάτων παρατηρούμε τον αυξημένο αριθμό των ανδρών στις ηλικίες από 11 έως 30 ετών και εκείνων των γυναικών στις ηλικίες από 2 έως 30 ετών. Ο δε μέσος όρος ηλικίας θανάτου στους άρρενες είναι τα 29,7 έτη και στις θήλειες τα 27,3 έτη, ενώ ο συνολικός μέσος όρος και για τα δύο φύλα ανέρχεται στα 28,5 έτη (Πίνακας 4). Είναι χαρακτηριστικό λοιπόν ότι ο θάνατος από την πανώλη έπληξε περισσότερο τις νεότερες ηλικιακές ομάδες

Πίν. 3. Κατάταξη των θανάτων κατά την πανώλη του 1815-1816 στην περιοχή της Λευκίμμης ανά ηλικία και φύλο κατά την περίοδο 28/2/-16/5/1816.

Ηλικίες	Άρρενες	Θήλειες	Χωρίς αναφορά
1 ημέρας - 1 έτους	1	2	
2-10 ετών	8	17	
11-20 ετών	19	18	
21-30 ετών	24	11	
31-40 ετών	8	6	
41-50 ετών	8	5	
51-60 ετών	4	8	
61-70 ετών	3	2	
71-80 ετών	1	0	
81+ ετών	2	3	
			5
Σύνολο	78	72	155

Διάγραμμα 10. Ηλικιακή κατανομή των θανάτων ανά φύλο κατά την πανώλη του 1815-1816 στην περιοχή της Λευκίμμης κατά την περίοδο 28/2/-16/5/1816.

Πίν. 4. Μέσος όρος ηλικίας θανάτου κατά την πανώλη του 1815-1816 στην περιοχή της Λευκίμμης κατά την περίοδο 28/2/-16/5/1816.

Μ.Ο. ηλικίας θανάτου (28/2/1816-16/5/1816)	Έτη
Άρρενες	29,7
Θήλειες	27,3
Σύνολο	28,5

και των δύο φύλων, με αρνητικά αποτελέσματα στη μελλοντική ανανέωση των γενεών στους πληγέντες οικισμούς.

Δ) ΘΑΝΑΤΟΙ ΑΝΑ ΟΙΚΙΣΜΟ

Από την κατάταξη του αριθμού των θανάτων ανά οικισμό και φύλο (Πίνακας 5 και Διάγραμμα 11), προκύπτει ότι τα χωριά με τα περισσότερα θύματα από την πανώλη ήταν, κατά σειρά, οι Αναπλάδες, ο Άγ. Θεόδωρος και οι Αργυράδες. Στα πρώτα δύο χωριά ο αριθμός των θανάτων ανδρών υπερτερεί αυτού των γυναικών. Το αντίθετο συμβαίνει στο χωριό Αργυράδες, όπου οι γυναίκες κατέχουν τα πρωτεία των θανάτων, με μεγάλη διαφορά.

Ε) ΕΠΩΝΥΜΑ ΘΑΝΟΝΤΩΝ

Η κατάταξη των επωνύμων των θανάτων κατά την επιδημία, την περίοδο 28 Φε-

Πίν. 5. Συχνότητα ανά τόπο κατοικίας και ανά φύλο του αριθμού των θανόντων, κατά την πανώλη του 1815-1816 στην περιοχή της Λευκίμμης κατά την περίοδο 28/2/-16/5/1816.

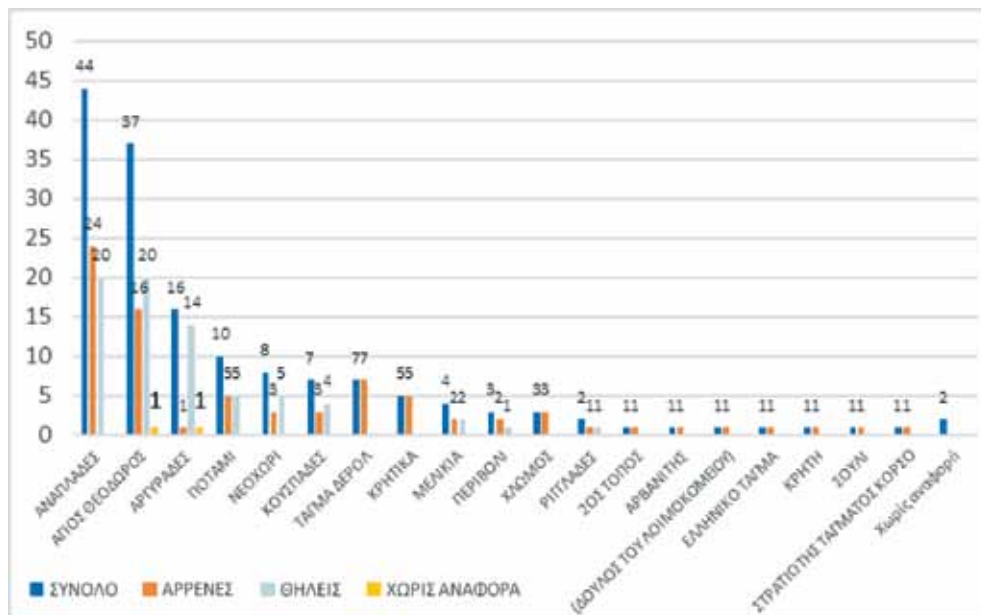
Τόπος κατοικίας (28/2/1816-16/5/1816)	Συχνότητα	Ποσοστό	Άρρενες	Θήλειες	Χωρίς αναφορά
Αναπλάδες	44	28,4%	24	20	
Άγιος Θεόδωρος	37	23,9%	16	20	1
Αργυράδες	16	10,3%	1	14	1
Ποτάμι	10	6,5%	5	5	
Νεοχώρι	8	5,2%	3	5	
Κουσπάδες	7	4,5%	3	4	
Τάγμα Δερόλ	7	4,5%	7		
Κρητικά	5	3,2%	5		
Μελίκια	4	2,6%	2	2	
Περιβόλι	3	1,9%	2	1	
Χλωμός	3	1,9%	3		
Ριγγιάδες	2	1,3%	1	1	
2ος Τόπος	1	0,6%	1		
Αρβανίτης	1	0,6%	1		
(Δούλος Του Λοιμοκομείου)	1	0,6%	1		
Ελληνικό Τάγμα	1	0,6%	1		
Κρήτη	1	0,6%	1		
Σούλι	1	0,6%	1		
Στρατιώτης Τάγματος Κορσό	1	0,6%	1		
Χωρίς αναφορά	2	1,3%			
Σύνολο	155	100,0%	79	72	2

βρουαρίου έως 16 Μαΐου (Πίνακας 6), φανερώνει το πλήγμα που υπέστησαν κάποιες οικογένειες από την απώλεια μελών και συγγενών τους με το ίδιο επίθετο. Οι περισσότερες απώλειες παρατηρούνται στις οικογένειες Χρυσικοπούλου, Κουρή, Σαμοΐλη και Μοναστηριώτη.

ΣΤ) Η ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΗ ΠΟΡΕΙΑ ΤΩΝ ΠΛΗΓΕΝΤΩΝ ΧΩΡΙΩΝ

Από τον Πίνακα Νο 7 και το Διάγραμμα Νο 12 προκύπτει μία σημαντική μείωση του πληθυσμού των χωριών που επλήγησαν από την πανώλη του 1815-1816 ανάμεσα στις δύο απογραφές, εκείνη του 1812* πριν από την εκδήλωση της νόσου και την επόμενη

* Α. Αβραμέα, «Απογραφή πληθυσμού της Κέρκυρας (1812) σε χειρόγραφο χάρτη της Εθνικής Βιβλιοθήκης Παρισίων» Ο ΕΡΑΝΙΣΤΗΣ, 12 (1975), άρ. 71, σελ. 181-194 και Eftychia Kosmatou, La population des Iles Ioniennes XIIIème – XIXème siècle, Παρίσι 1999, Τ.ΙΙΙ, σελ.735.

Διάγραμμα 11. Τόπος κατοικίας και αριθμός των θανόντων, συχνότητα ανά τόπο κατοικίας και ανά φύλο κατά την πανώλη του 1815-1816 στην περιοχή της Λευκίμμης κατά την περίοδο 28/2/-16/5/1816.

του έτους 1824*. Εξαίρεση αποτελεί μόνο ο μικρός οικισμός του Νεοχωρίου. Ισχυρότερη μείωση του πληθυσμού κατά την απογραφή του 1824 παρατηρείται στον πληθυσμό των μεγαλύτερων οικισμών της περιοχής της Λευκίμμης και, ειδικότερα, των χωριών όπου παρατηρήθηκε και η εντονότερη θνησιμότητα από την πανώλη, όπως οι Αναπλάδες, ο Άγ. Θεόδωρος, οι Αργυράδες ή ακόμη και τα Μελίκια. Αν και δεν μπορεί κανείς να αποδώσει τη μείωση αυτή του πληθυσμού των χωριών αποκλειστικά στις απώλειες από την πανώλη, οφείλουμε να σημειώσουμε ότι και αυτή έχει το δικό της μερίδιο στη μείωση του πληθυσμού των εν λόγω οικισμών, λόγω των θανάτων που επέφερε σε νέους ανθρώπους και των δύο φύλων που βρίσκονταν σε παραγωγική ηλικία.

ΑΝΤΙ ΕΠΙΛΟΓΟΥ

Η βρετανική Διοίκηση δεν αναφέρει, σε κανένα από τα Προκρηρύγματα, πώς και από πού εμφανίστηκε η πανώλη στην περιοχή της Λευκίμμης. Αντίθετα, περιορίζεται στην προσφορά ανταμοιβής σε εκείνον που θα έδινε πληροφορίες για τον τρόπο με τον οποίο έφτασε και διαδόθηκε στη νότια περιοχή του νησιού. Όμως, το 1822, η μαρτυρία του Άγγλου συγγραφέα Tertius T.C. Kendrick, στο βιβλίο του για τα Ιόνια νησιά, μας δίνει

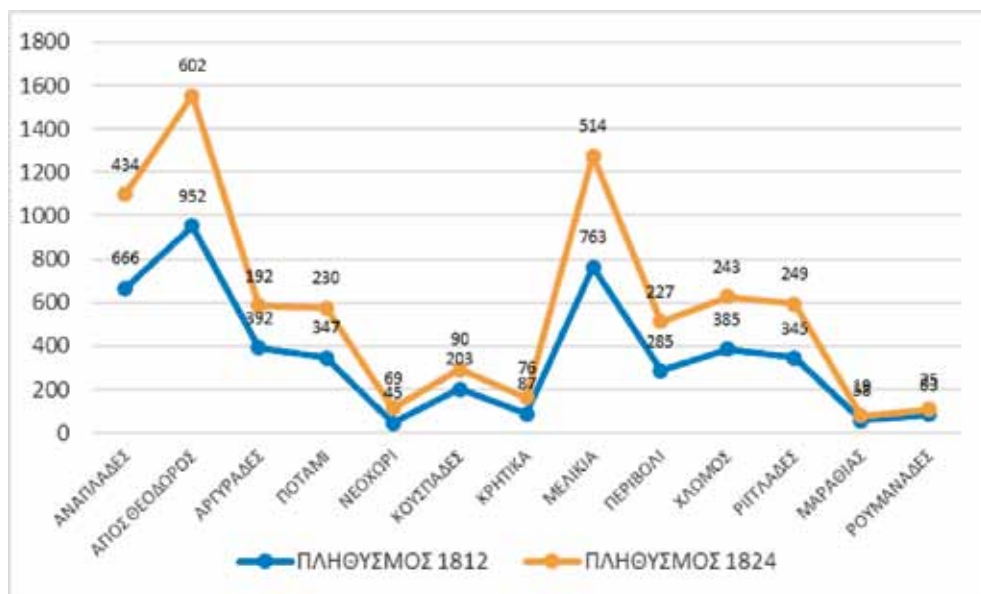
* Ι. Αθανασοπούλου, «Ο πληθυσμός της Κέρκυρας σύμφωνα με την απογραφή του 1824 και η εξελικτική του πορεία έως το 1832», ΙΟΝΙΟΣ ΛΟΓΟΣ, τ. Β', Κέρκυρα 2010, σελ. 13-61 και Eftychia Kosmatou, La population des Iles Ioniennes XIIIème – XIXème siècle, Παρίσι 1999, Τ.ΙΙΙ, σελ.735.

Πίν. 6. Επώνυμα των θανόντων κατά την πανώλη του 1815-1816 στην περιοχή της Λευκίμμης.

Επώνυμα θανόντων (28/2/1816-16/5/1816)	Συχνότητα
Ασπιώτης/Ασπιώτη	4
Βαμβάκης	1
Βλάσσης	5
Βλασσόπουλου	2
Βούας (Ενν. Μπούας)	1
Βούλγαρης/Βούλγαρη	6
Βουτζάς	1
Βρακών	1
Γιάκωμος	1
Γιανιώτη	1
Γιόννα	1
Γραπ	1
Δούπλαν	1
Ζαβός/Ζαβού	2
Ζαλμός	1
Ζένου	2
Ζερβού	1
Ινίφια	1
Καββαδίας/Καββαδία	4
Καλογερόπουλος/Καλογεροπούλου	4
Καντάς/Καντά	3
Καταβατης/Καταβατη	6
Κίτζος	1
Κοκαρούσης	1
Κοντομάρης/Κοντομάρη	2
Κουλούρης/Κουλούρη	7
Κουρή/Κουρή	18
Κρόλλος	1
Λαβαλλης	1
Λαβράνος	3
Μελισκλάβο	1
Μεταξόπουλος	1
Ίκαροι	1
Μικρούλης/Μικρούλη	2
Μινας/Μινα	5
Μοναστηριώτης/Μοναστηριώτη	11
Μυρσια	1
Ναός	1
Νικοπούλου	1
Πανδή	1
Παπαβλασόπουλος/Παπαβλασοπούλου	3
Πλασκασοβίτη	2
Πλασκοβίτη	1
Σ(Α)Μοΐλης/Σ(Α)Μοΐλη	12
Στεην	1
Φιδέλης	1
Φισκες	1
Φριζνε	1
Χαρίτου	1
Χρυσικόπουλος/Χρυσικοπούλου	19
Χωρίς αναφορά	4
Σύνολο	155

Πίν. 7. Η εξέλιξη του πληθυσμού των πληγέντων από την πανώλη του 1815-1816 χωριών της περιοχής της Λευκίμμης και η κατανομή του ανά φύλο και ηλικία κατά τα έτη 1812-1824.

Τόπος κατοικίας	Πληθυσμός 1812	Πληθυσμός 1824	Άρρενες 1824	Θήλειες 1824	Άρρενες 1-12 ετών	Θήλειες 1-12 ετών	Άρρενες 12-24 ετών	Θήλειες 12-24 ετών	Άρρενες 24-50 ετών	Θήλειες 24-50 ετών	Άρρενες 50+ ετών	Θήλειες 50+ ετών
Αναπλάδες	666	434	228	206	66	58	53	44	71	78	38	26
Άγιος Θεόδωρος	952	602	334	268	109	73	72	49	108	107	45	39
Αργυράδες	392	192	114	78	46	24	20	14	37	38	11	2
Ποτάμι	347	230	117	113	30	33	22	28	53	44	12	8
Νεοχώρι	45	69	37	32	11	11	7	8	17	10	2	3
Κουσπάδες	203	90	52	38	15	12	14	14	19	10	4	2
Κρητικά	87	76	38	38	11	16	7	8	16	10	4	4
Μελίκια	763	514	298	216	82	62	70	51	115	92	31	11
Περιβόλι	285	227	115	112	39	36	28	36	31	27	17	13
Χλωμός	385	243	133	110	33	33	32	33	59	35	9	9
Ριγγλάδες	345	249	138	111	44	32	24	27	55	39	15	13
Μαραθιάς	58	19	11	8	2	4	5	2	4	2	0	0
Ρουμανάδες	83	25	17	8	5	1	4	1	8	6	0	0

Διάγραμμα 12. Ο πληθυσμός των χωριών της Λευκίμμης πριν και μετά την πανώλη του 1815-1816.

κάποιες απαντήσεις για τη μετάδοση της ασθένειας*. Αναφέρει ότι η Λευκίμμη επλήγη, το 1815-16, από την πανώλη, η οποία προκλήθηκε υπό τις ακόλουθες συνθήκες: Ένα πλοίο φορτωμένο με βαμβάκι και μάλλινα εμπορεύματα, προερχόμενο από την Αλεξάνδρεια, αγκυροβόλησε στο λιμάνι της Κέρκυρας. Ωστόσο, έλαβε εντολή να εγκαταλείψει το λιμάνι, γιατί οι αξιωματικοί της καραντίνας είχαν σοβαρούς λόγους να υποψιάζονται ότι η πανώλη είχε εξαπλωθεί σε αυτό. Το πλοίο αναχώρησε, αλλά αγκυροβόλησε ανοικτά της Λευκίμμης, όπου μερικοί ντόπιοι ανέβηκαν σε αυτό προκειμένου να αγοράσουν κάπες και άλλα αντικείμενα σε χαμηλή τιμή. Πολλοί από αυτούς αρρώστησαν και ο πρώτος που πέθανε ήταν ο προεστός του χωριού. Έτσι, στάλθηκε στην περιοχή υγειονομικός, ο οποίος ανέφερε ότι αυτή η αναστάτωση ήταν απλώς ένας ελώδης πυρετός. Ωστόσο, η κυβέρνηση σε αυτή την περίπτωση υπήρξε τόσο αμελής, ώστε να παρευρεθούν στη γιορτή του Αγίου Σπυριδώνα, στις 12 Δεκεμβρίου, στην πόλη της Κέρκυρας, άτομα από εκείνο το μέρος, όπου η πανώλη είχε τη μεγαλύτερη εξαπλώση. Και καταλήγει: είναι θαύμα και προκαλεί εντύπωση σε όλους, πώς η πόλη της Κέρκυρας ξέφυγε από το τρομερό αυτό κακό, δεδομένου ότι, για πολλές εβδομάδες, επιτρεπόταν στους χωρικούς η ελεύθερη είσοδος στην πόλη. Τη μαρτυρία του Tertius T.C. Kendrick συμπληρώνει ο William Goodisson στο βιβλίο του για τα Ιόνια νησιά, το 1822, αναφέροντας ότι αυτή η κατάσταση ανύψωσε ακόμη περισσότερο τον Άγιο Σπυριδώνα στην εκτίμηση των κατοίκων της πόλης, οι οποίοι δεν παρέλειψαν να αποδώσουν στην ισχυρή παρέμβασή του το γεγονός ότι γλίτωσαν από την τρομερή ασθένεια, δεδομένου ότι κάποια από αυτά τα άτομα από τη Λευκίμμη, ενόσω βρίσκονταν στην πόλη, ήταν ήδη μολυσμένα από την ασθένεια**.

Ωστόσο, αν και η διοίκηση επέδειξε αρχικά ολιγωρία και από τύχη η ασθένεια της πανώλης δεν διαδόθηκε στην πόλη και σε άλλες περιοχές του νησιού, στη συνέχεια, φαίνεται ότι έλαβε όλα εκείνα τα αναγκαία αυστηρά μέτρα για τον περιορισμό της και την προστασία της πόλης της Κέρκυρας από τη διάδοσή της.

ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ΓΑΚ-Αρχεία Νομού Κέρκυρας, αρχειακή σειρά «Γάλλοι Αυτοκρατορικοί», φάκελος 114.
- Αβραμέα Α., «Απογραφή πληθυσμού της Κέρκυρας (1812) σε χειρόγραφο χάρτη της Εθνικής Βιβλιοθήκης Παρισίων» Ο ΕΡΑΝΙΣΤΗΣ, 12 (1975), άρ. 71.
- Ανωγιάτης-Πελέ Δ., Αθανασοπούλου Ι., Μάνδουλα-Κουσουνη Μ., Τσιάμης Κ. «Ιατρο-δημογραφικά τεκμήρια των νοσημάτων των Ιονίων Νήσων κατά τον 19^ο αιώνα», Πρακτικά ΙΑ΄ Διεθνούς Πανιωνίου Συνεδρίου, Αργοστόλι 2019.
- Ανωγιάτης-Πελέ Δ., Βαϊόπουλος Β. *Η πανώλη του τύπου Orientalis*, Αθήνα 205.
- Αθανασοπούλου Ι. «Ο πληθυσμός της Κέρκυρας σύμφωνα με την απογραφή του 1824 και η εξελικτική του πορεία έως το 1832», ΙΟΝΙΟΣ ΛΟΓΟΣ, τ. Β΄, Κέρκυρα 2010.
- Αθανασοπούλου Ι. «*Αρχειακές πηγές και ιστορία της Ιατρικής στην Κέρκυρα*», περιοδικό Ιατρικά Χρονικά Βορειοδυτικής Ελλάδας, τ. 14, Τεύχος 1, Κέρκυρα 2018.
- Goodisson W. *Historical and topographical essay upon the island of Corfu, Leucada, Cephalonia, Ithaca and Zante*, London 1822.

* Tertius T.C. Kendrick Esq., *The Ionian Islands*, London 1822, σελ. 173.

** William Goodisson, *Historical and topographical essay upon the island of Corfu, Leucada, Cephalonia, Ithaca and Zante*, London 1822, σελ. 38-39.

- Ιδρωμένος Α. *Συνοπτική ιστορία της Κέρκυρας*, Κέρκυρα, 1930.
- Καιροφύλακας Κ. *Η Επτάνησος υπό τους Βενετούς*, Αθήναι, 1953.
- Κατσαρός Σ. *Σύντομη Ιστορία της Κέρκυρας*, Κέρκυρα 1967.
- *Ιστορία της νήσου της Κέρκυρας*, μετάφραση Κατσαρού, Κέρκυρα 1960.
- Kendrick ESQ. T. *The Ionian Islands*, London 1822.
- Kosmatou E. *La population des Iles Ioniennes XVIIIème-XIXème siècle*, PhD. Dissertation, université de Paris I, I-III, Paris, 2000.
- Λουντζης Ε. *Η Ενετοκρατία στα Εφτάνησα*, Αθήνα, 1969: τίτλος πρωτοτύπου *Περί της πολιτικής καταστάσεως της Επτανήσου επί Ενετών*, Αθήνα, 1856.
- Μαρμωρα Α. *Della historia di Corfu*, Venezia 1672.